Изъ нашата граница въ Родопите.

(Пътни бележки).

Няколко летни ваканции прекарвахъ отсамъ нашата граница въ Родопите, ала не ми се беше удалъ случай да посетя най-високия средне-родопски връхъ следъ Крушево — Карлъкъ, презъ чието голо, алпийско, но величествено било минува нашата граница съ Турция. Причината на това за насъ, родопчаните, е съвсемъ обикновена: Карлъкъ е разделътъ на горните български села въ Рупчоската околия както и на едновремешната и пресна въ паметьта на мнозина република на Тъмръшлията. А въ неговото царство както и въ всичките почти Родопи въ Турция, да тръгне обикновенъ любитель, още повече неправоверенъ гяуринъ е опасенъ рискъ. Турските власти, а съ тяхъ заедно и помаците, не се оставятъ отъ стария си нравъ да подозиратъ и въ най-невинния любитель на природата смъртенъ врагъ на тяхното и безъ това осъдено на загинванье владетелство. За турчина е нещо необяснимо, несъвместимо съ неговите понятия, че може човекъ отъ просто любопитство да се разхожда низъ царството му, безъ да крие някоя душманска цель.

Единъ щастливъ случай най-после ми попадна презъ миналото лято да погостувамъ на величавия Карлъкъ. Няколцина цивилни другари се събрахме съ Рупчоския околийски началникъ, който отиваше съ двама наши погранични офицери и десетина войници и стражари да обходи по служебни работи границата. Пътя имъ беше презъ Широка-лъка за Карлъкъ. А съ военни хора е по-лесно да се надниква по границата, па дори и да се срещне съ самите турски постове, които отъ някоя година насамъ са, гдето рекли, на всяка стъпка тукъ.

* * *

Деветнадесети юли бе, когато се упътихме отъ Чепеларе. Деньтъ бе ясенъ, времето тихо и спокойно, а слънцето токущо бе позлатило и последната долинка на живописната бот-

ловина, въ която се гневди пограничното село Чепеларе. Дребнави, ала крепки планински кончета, съ широки дъсчени самари, полузакрепени на тяхъ, се мъдреха подъ насъ. Отъ Чепеларе за Широка-лъка има няколко пътя, ала ние решихме да уловимъ пътя за селцето Стойките, вечерьта да нощуваме въ махалата Јелà, на другия день да се полюбуваме на прочутия по тия места Широколъцки празниченъ сборъ — Илинъдень — а на 21 рано предъ зори да се изкачимъ на Карлъкъ.

Слънцето вече хубавичко жегваше, когато подзехме песъкливите и сипести ярове по източното ребро на върха Ай-чалъ, най-високия отъ всички, що заграждатъ на кръгъ селото Чепеларе. Срамно, наистина е, да назовавашъ това пъть, та билò и пътека. А по такива се каратъ коне, натоварени съ дърва и съ сено и съ всичко. Това ребро, съ няколко малки междини по горните му страни, е цяло целничко оголено, картина досущъ обикновена въ всички околности по Родопските села, особено пъкъ по-многолюдните. Почвата цяла е песъклива, ронлива и яровита. Гдето пластьта е каменисто, образувала се е една назъбена повръхность съ най-разнообразна форма съ ями и ярове, презъ които неопитниятъ пътникъ трепери пешъ да премине, а не и на конь.

Цялъ часъ и половина трая уморителното и потно изминванье на тия виещи се като змии ярове, догде най-после стигнахме горните тревисти полянки на Ай-чалъ. Въ една малка купчинка отъ млади-зелени ели, съ напъстрена отъ ситна и гъста трева полянка на около, ние седнахме. Свежъ ветрецъ завчасъ разхлади потните ни тела.

Ай-чалъ е турско име, което ще каже Мечкинъ връхъ. Мечката е отъ обикновените зверове въ Родопите, особено въ северните имъ склонове и високите гористи билà. Но съ изтребваньето на горите намалява и тяхното число. Старите хора приказватъ, че не само върховете, но и котловината, гдето е сега разположено селото Чепеларе, е била покрита съ гъстъ и чудесенъ боровъ лесъ, въ който изобилвали дивите кози, елени и сърни, а въ рекичките — прочутата Родопска пестърва. Сега въ средните Родопи диви кози и елени не се срещатъ нигде, па и пестървата въ много реки тъдява почва съвсемъ да липсва. Ай-чалъ е вододелното било на първите долчета, що образуватъ първите течения на Чепеларската река и Въча, и двете притоци на Марица. На югъ излиза като ветва отъ Ардиния вододялъ отъ пограничния връхъ Студенецъ, и се свършва въ Пловдивското поле между Фердинандово и Станимака. Цялото това било носи името Кара-балканъ или

Черна планина, която въ широко разклоненъ видъ се снишава въ полето. По средата му е Персенкъ, най-високиятъ отъ върховете по бѝлото му. Ай-чалъ, е първиятъ следъ Персенкъ високъ връхъ между редицата му други.

Отъ Аи-чалъ Чепеларе има чудесна гледка. Доволно хубавки, стройни и варосани къщи са накапани въ краищата на една малка котловинка, прошарена съ зелени ливади и просечена отъ три рекички. Ребрата на всичките други околни връхове освенъ Аи-чалъ и северната страна на селото, са прошарени съ купчини горички, повечето отъ ели; бориката е рядкость. Отъ Чепеларе до границата има около 20 километра пъть, който минава въ тясно, ала гористо ущелье, омайно на гледъ, по което тече първоначалната рекичка на Чепеларската река. При тоя хубавъ, наистина, изгледъ една грозна точка биеше въ очите: това бяха каменаците и пясъкътъ, които Чепеларската река бе насипала въ по-голямата часть отъ ливадите и няколкото срутени къщи — грозенъ остатъкъ отъ наводнението презъ октомври месецъ 1895 година. Задъ насъ на западъ се виждаше вече цялата Широко-лъшка котловина, сгащена отъ Карлъкъ и Кара-балканъ и усеяна съ неправилно разфърлени голи или гористи върхчета, долини и скали.

Следъ една хубава почивка, пълна съ приятни гледки, ние напустнахме Ай-чалъ, устремихме се низъ западните му ребра и залязохме къмъ долината на Въча. Местностьта отъ тукъ надоле е на Широколъшкото селце Стойките. Тукъ ребрата на Ай-чалъ са полегати, пътьтъ не е толкова стърменъ и опасенъ, сипеите са съвсемъ редки, ярове липсватъ, а горичките са почести и по-гъсти. Насядахме въ доста широкички ръжеви ниви, чиято височина надминаваше на много места семерите на коньете. Това бе цяло море отъ прави като свещи стъркове, съ големи и надвиснали класове. Наистина картина рядка и чудесна. Такива буйни ниви, такава рожба е свойствена само на родопските била́, гдето почвата не е изродена, влагата вечна и температурата лете прохладна, но не сурова. Колкото почвата по селата въ долините и около селата е оголена, изродена и бедна, толкова тя е по-родлива по високите места, що са отдалечени отъ селата. Но тукъ има още една причина, поради която родопските била́ са тъй плодовити: тукъ са летните па́ши на цъвтялото до вчера дребно скотовъдство. Лете нивите се торятъ и следъ като се угоятъ добре по две-три години незасявани съ нищо, на третата или четвъртата година се работятъ и засяватъ. Тия високи била обикновено се сеятъ съ ръжь, овесъ, рядко съ ечмикъ, а често и съ барабой. Послед-

ниятъ се казва тукъ патáто, а помаците го именуватъ кумпиръ. Разпространенъ е той всъду по Родопи и е цяло благодеяние за тукашните жители, чийто животъ въ последните няколко години е станалъ доста тежъкъ и беденъ. Въ Рупчоската околия има села (Ситово и Лилково), на които поминъкътъ е само отъ барабой, който се добре цени въ Пловдивъ и Станимака поради добрия му вкусъ.

Изминахме нивите и се намерихме въ една гориста, тясна и кривулична долинка, въ пазвите на която шумеше хладно поточе. Следъ малко озовахме се въ Стойките. Предъ насъ бе гледка чисто родопска, планинска, която живо ти представя планинския животъ. Гледаме сгушена всредъ борови дървета долинка и въ нея петь-шесть дървени полукаменни къщици, доволно на далечко една отъ друга. Петьте, напримеръ, отъ тяхъ са опушени, възчерни отъ дима, овехтели, съ малки и безъ стъкла прозорчета, ала съ дървени капаци и гъсти паралелни пречки, съ плевници и обори въ самите тяхъ, съ малки градинки за зеленчукъ отпредъ и съ купища торъ, на който лениво се изтяга някое кирливо и изпусталяло добиче. Всредъ тая купчина мéстенъ вкусъ и направа на жилища, гледамъ, че се издига двоетажна каменна къщица, варосана, ако не цяла, то поне на лицето си, съ големячки и съ стъкла прозорци, съ изгледъ ту селски, мéстенъ, ту нещо като градски, ала на български градъ, ей тъй смесенъ, разбърканъ. Това е плодътъ на новата култура тукъ, когато първите са изразъ на това, що е било преди половинъ векъ. Но торътъ не липсва и при новата къщица; и тукъ и тамъ той се грижливо къта, за да се насипятъ малките наоколо късове каменлива и изродена работна почва.

И помашките жилища са досущъ такива, каквито са и българските. Разлика иматъ само една, че първите иматъ на прозорците ситни кафези, за да не прониква чуждото око навътре.

Изминахме първата купчина къщи, затулихме се задъ едно ридче и я загубихме. Следъ няколко минути залязохме въ друга махаличка, досущъ такава, каквато и първата. Третата беше на едно възвишено ридче, гдето бе черквата и училището, първата хубавичка каменна сграда, напъстрена и вънъ, и вътре съ не до тамъ приятни за окото образи изъ библейския животъ. Дворътъ наоколо бе широкъ, грижливо почистенъ и уравненъ и наоколо ограденъ съ каменънъ зидъ. Това е белегъ, че населението е набожно.

Това е то Стойките, село отъ около 120 къщи, ала разпилени по бърдата и долините на малки махалички, които за няколко часа мъчно може обиколи човекъ.

Стойките е широколъшко селце, разположено въ югоизточния край на котловината. Предъ него на югъ се простира като верига пограничното било, скачено съ Карлъкъ, което нашите географи въ по-ново време нарекоха Чепеларски планини, струва ми се, не толкова вярно. По право може се нарече Среднеродопско било, по което всеки връхъ и гребенъ си има своето име. Ако би трябало да носятъ името на това село, което най-много ги владее, тогава би трябало да се казватъ Пашмаклийски, Райковски, Дерекьовски и пр. планини, имена на тие до вчера, па и днесъ току-речи Аха-челебийски села.

Долината, гдето е Стойките, е широкичка, а колкото отива къмъ възела, гдето се пресичатъ първоначалните поточета на Чепеларската река и Въча, тя се стеснява и свършва. Цялата е съ разкошна зеленина покрита, съ хладни и гористи долинки, а тукъ-тамъ съ прелестни зелени и нашарени съ борове ридчета, места отъ редките по своята живописность. Единъ околийски лекарь се произнасяше много ласкаво за Стойките, като уверяваше, че то е едничкото въ Рупчоската околия селце, което по живописность, боровия си здравъ климатъ и чудесни води можело да се равнее съ най-хубавите швейцарски и австрийски курорти. Разликата състои само въ две неща: липсватъ тукъ пътни съобщения, поради които болникътъ пътникъ догдето да дойде, ако не умре, то следъ като дойде въ Стойките сигурно тряба да се прости съ живота си, защото няма храна. Наблюдателниятъ представитель на медицинската наука бе зърналъ само едно мъничко кътче отъ широките Родопи, а ако би пообиколилъ всичките, то палмата за първенство щяха да делятъ стотини други места като Стойките. Жално е, че ние малко познаваме и знаемъ това, що имаме.

Но преди да продължимъ своето пътуванье по-нататъкъ, нека се поспремъ за малко и поразгледаме географията и живота на тоя хубавъ кътъ.

Широка-лъка е една покраина отъ 27 малки и големи махали и още няколко съвсемъ малки — по две, три до петь къщи — всичките пръснати по горното течение на р. Въча и нейните първоначални десни поточета. А Въча започва своето течение отъ северните ребра на средно-родопското било, или както некои го казватъ Чепеларски планини. Първичните й изворчета са въ ъгъла, що се образува при отделяньето на

Кара-балканъ отъ пограничния вододеленъ връхъ Студенецъ. И тъй като веземемъ на югъ и юго-западъ вододелното било на Марица съ Арда, на изтокъ склоновете Ай-чалъ съ Кара-балканъ, на западъ Карлъкъ съ неговите източни и североизточни склонове, имаме котловина съ повече отъ шесть часа дължина къмъ северъ и току-речи толкова широка. Източните склонове на Карлъкъ, северните на главното вододелно било и западните на Кара-балканъ се простиратъ едно срещу други и образуватъ вглъбнатина, но не някоя равна и разстлана поляна, а вглъбнатина изпълнена съ неправилно кръстосани презъ нея бърда, долини, едни съвсемъ тесни и стръмни, а други малко по-отвореннички. По върховете и ребрата на тия бърда, спускове отъ главните била́, се срещатъ много или малко наведени плещи, малки полянки, ту голи и каменисти, ту прошарени съ горици и работна земя, ту покрити съ зелени ливади и красиви целини. Най-живописни са горите къмъ западъ, части на тая котловина, гдето е селцето Стойките. Отъ всичките краища се стичатъ малки поточета — тукъ се казватъ долове — и при главното село Широка-лъка образуватъ големичка река, която вече носи името Въча. Отъ селото Широка-лъка котловината се стеснява въ едно тясно ущелье, което при селцето Върбово става още по-тесно и канаристо; тукъ е етнографскиятъ и географски пределъ на Широколъшката покраина. Заградена отъ всичките си страни съ редица била̀ и върхове, тая котловина има само единъ отворъ на северъ, гдето Въча си пробива пъть за излазъ. Отъ Карлъкъ на западъ е вече Доспатъ. Широка-лъка е последната точка, до гдето въ средните Родопи се среща българо-християнско население. Доспатъ е цялъ помашки и чакъ въ басейна на Места и южните склонове на западните Родопи пакъ почватъ да се срещатъ българо-християнски села.

Цялата Широка-лъшка котловина е населена съ еднакво по всичко население, между което съвсемъ малко има помаци, ала и те са досущъ еднакви съ българите. Общото и географско название на тая покраина е Широка-лъка, която до преди освобождението е съставяла една административна община. подъ властьта и влиянието на Тъмръшлията Ахмедъ-ага, който е ималъ подъ властьта си не само целия басейнъ на Въча, но също и на Чепеларската река, днешната Рупченска околия, та до вододяла Маричинъ и Ардинъ.

Всичкото население на покраината сега е разделено на четири общини: съща Широка-лъка, Стойченска, Върбовска и Куковска. А за сега се вече считатъ и поселищата Гела̀ и

Сулилцà, освенъ споменатите по-горе общини. Ето имената на всичките махали и селца, що съставятъ покраината: Стòйките, най-южното поселище, Грàшища, Вудоᵃта, Моᵃршеᵃвуту, Кàйкуски кулѝби, Реᵃчѝца, Гòздіувичка, Оклàница, Кýкувица, Махмýтица, Асàнско сéлище (най-източното поселище и на самото било Кара-балканъ къмъ Чепеларе), Жýркалица, Соломóнеᵃ, Гòрски-долъ, Заеᵃвитѣ̀, Равнѝщеᵃто, Гѐла̀, Стѝкаль, Боᵃрцеᵃто, Сулищà, Кидѝкуски кулѝби, Вартóлеᵃ, Пáвлеᵃ, Слѝвовъ долъ, Воᵃрбуву (най-северното поселище, дето Въча влиза въ тясно ущелье), Катрáнь-чокýръ (най-западното въ покраината) и Ширóка-лоᵃка. Отъ тахъ махалчинката Катрань чокуръ отъ 1885 г. е отцепена и останала споредъ съглашението тогава съ Турция въ Дйовленската каза. Гела се счита за най-старото поселище, отъ което са заселени другите, а Широка-лъка е централното и най-голямото село. Местоположението му е на северната часть отъ котловината, въ тясна клисура, отъ десната страна на която се спуща почти отвесно, голо, сипесто и камънисто бърдо, нарязано на множество ярове. Къщите отъ тоя брягъ на реката стоятъ тъкмо подъ тези канари, и човекъ съ ужасъ погледва на тяхъ. Отъ лявата страна на реката тоже се издига такова високо и стръмно бърдо, просечено съ няколко дълбоко врязани долини, презъ които се сливатъ води отъ Карлъкъ; сега това бърдо е почти цяло покрито съ гора, която прави поне тукъ гледката малко по-приятна. Къщите са наредени въ самите речни брегове на дълга верига, която отъ единия до другия край заема дължина на почти 4 до 5 километра. Пътищата за влизанье въ селото отъ всички страни минаватъ презъ тия страшни спускове и, пази Боже, да се подхлъзне човекъ или добиче по тяхъ. Въча тече презъ селото, презъваровито легло, натрупано съ каменаци и скали, и тукъ тя е буйна, бърза и, макаръ че е малководна, въ проливни дъждове причинява доста вреди на съседите си.

Новата граница съ Турция следъ съединението пресича Въча тъкмо подъ селото Върбово, на $1^1/_2$ часъ разстояние отъ селото Широка-лъка и само около $^1/_2$ часъ отъ Върбово.

Отъ где е добило называнието си селото Широка-лъка, скорошно ли е или отколешно, точно не се знае. Народното предание говори, че цялата Широка-лъшка котловина на времето си е била пуста, непроходна и девствена гора, безъ да е имало нито единъ човекъ да живее постоянно въ нея. Както всички Родопски билá, прочути по хубавите си летни паши,

тъй и Широко-лъшката котловина заедно съ Карлъкъ и пограничните бърда са владели юруците, които лете насели своите многобройни стада тъдява а зиме ги свеждали въ топлото Беломорско крайбрежие. По време на изтурчваньето, оная тъмна и ужасна епоха въ миналото на Родопите, няколко българи отъ селата Мадань и Деробасъ, Дара-дерско, Балабанъ, Дйовленско, и Караджа-куинь при Кавала избягали съ стадата си и децата си въ тая покраина. Въ реката, гдето е сега сыщата Широка-лъка, имало по-отвореничко място — лъка [1]) — гдето сводяли стадата си, да ги поятъ. Това дало поводъ да се установятъ някои отъ тяхъ за всякога тамъ, гдето си построили за пръвь пъть своите жилища, и името на селото останъло да се казва Широка-лъка. Родовете отъ тия първи преселници, основатели на селото, съществуватъ и сега: Балабанци, които иматъ и друга махала съ това име, Караджовци, Маданци и други. Първите имъ колиби били, гдето е сегашното, споменато вече до горе Гела́, което се брои за най-старо и първо поселище въ Широка-лъка. Друго предание пъкъ казва, че Широко-лъкци са преселенци отъ селата, що лежатъ покрай северните Родопски поли, сегашното Пещерско Т.-Пазарджишко и Пловдивско. За забелязванье е, че Широко-лъкци и по животъ, и по носия, и по типъ, по обичаи и животъ са едни и същи съ българското население, що живее днесъ въ Ардината долина. Следователно ако не беше произходътъ му отъ тамъ, при тая изолираность на покраината имъ, трябваше да е спазенъ животътъ му такъвъ, отъ гдето е билъ. Рупските села по ущельето на Чепеларската река лежатъ на пътя за Ахачелеби и вътрешностьта на Родопите, иматъ много близки и постоянни сношения съ Ардината долина, но те и днесъ по всичко са останали съ своя животъ, досущъ несходенъ съ първите. Широко-лъкци само по някои звукови произношения личатъ и отъ едните, и отъ другите, но наречието имъ е Ахачелебийско.

Не липсватъ и други предания за местности и старински остатъци, които свидетелствуватъ и за по-отколешното минало на Широко-лъшката покраина. Отъ северната страна на пирамидния Карлъковъ връхъ Мюлкъ-тепе стърчи една по-низка, гола и скалиста чука, която е последниятъ виденъ връхъ къмъ северъ отъ състава на Карлъкь. Местностьта около тая чука, както и самата тя, казватъ Градището. За него се

[1]) Лоака — лъка — е мястното, средне-родопско географско название на покрайните речни брегове, насипани съ пясъкъ и камъни, безъ растителность.

говори, че на времето си е имало крепость, съ видни дири и днесъ отъ развалините ѝ, но безъ особна забележителность, каквито не липсватъ на много места низъ Родопите. За такива старини и постройки местното население има само две имена: или мънастиръ, или калѐ ги наричатъ. Въ източните подножия на тоя връхъ, тъкмо до самата днешна наша граница, ала отсамъ въ наша територия, се намира голяма пещера, прочута тъдява по своя вечень ледъ. Ние нямахме възможность да посетимъ ни едното ни другото на самото място, ала отъ леда на последната не можахме да се налюбуваме на Широко-лъшкия зборъ на другия день, гдето е обичай всякога да докарватъ на мулета не толкова за прохлада — водите и безъ ледъ са и студени, и хубави всякога тукъ — а за показъ. Това бе цели буци чисть, светълъ кристалъ, чиято гледка презъ месецъ юли струва много повече, отколкото прохладата и вкусътъ му.

Половинъ часъ къмъ западъ навътре отъ границата, въ самите северни подножия на Карлъкъ, се намиратъ прочутите въ околностьта минерални бани. Особно име нямать, а се казватъ отъ едни Брезенски бани, а други Широко-лъшки, защото са на прядела между землищата на двете села Широка-лъка и Брезенъ. Иматъ няколко извора, отъ които едни чакъ въ самото корито на реката Въча. Водата имъ е изобилна и съ висока температура; казватъ че можело да се обивари яйце въ нея. Всичките извори са открити, освенъ единъ, който пазелъ и до днесъ старинната си постройка. Широколъци знаятъ ценностьта имъ, ала не могатъ да се ползуватъ отъ тоя природенъ даръ въ самите планини, защото са въ местностьта на тъмръшките помашки села, съ които шега не бива. И самите помаци едва ли ги посещаватъ, а за турската власть няма какво да се каже: нейната мрътвешка бездейность и невежество са познати всекиму. Отъ тия бани на доле Въча е изобилна съ пестърви, които помаците ловятъ само за продань понякога, когато идатъ по работа въ някое отъ българските села.

Друга забележителна по своитс предания местность е Турлата. Това е едно високо, столовато бърдо на източната страна отъ самия Карлъкъ, съпределно съ него; ала отделено съ единъ дълбокъ и клисурестъ долъ, наричанъ Зурлицката река, лево първоначално приточе на Въча, което събира водите си отъ височините на Карлъкъ, а се втича въ Въча при селото Широка-лъка. Ако гледа човекъ това бърдо отъ югъ, изтокъ и северъ отъ Широко-лъшката котловина, струва му се, че е неотделна часть отъ Карлъкъ. Само като се иде на него,

или се изкачи човекъ на Карлъкъ, вижда се, че е отделно. И по ребрата му, и по самия му връхъ е запазена гора, вероятно поради стръмнотата му и отдалечеността отъ махалите. Обвито цѣлнинечко съ борова и елова зеленина, това бърдо има изгледъ като букетъ. На столоватия му връхъ се намиратъ остатъци отъ старовремски постройки, градени съ варь и камъни. Всичко се е сринало на купове развалини, и само една постройка е съ уцелели основи, по които се познава квадратния ѝ профилъ. Презъ 1884 година, по иницнятивата на тогавашния околийски началникъ въ Чепеларе, доста развитъ турчинъ отъ Пловдивъ, секретарятъ му Г. Митовъ и учительтъ отъ Чепеларското класно училище Хр. Господиновъ станали малки разкопки въ Турлата и се намерили няколко железни стрели, сребърни неща и малки гърненца съ остатъци въ тяхъ отъ просени зърна. Какво е станало съ тяхъ, не се знае, ала отъ тогава и до днесь никой не е помислилъ за други разкопки.

Преданието казва, че вода въ крепостьта за пиенье е била доведена отъ върховете на Карлъкъ, спущала се е въ дълбокото корито на Зурлицката река и отъ тамъ като на шадраванъ се изкачвала горе на Турлата, чийто връхъ е по-низъкъ отъ Карлъковите. При съсипваньето ужъ на българското царство отъ турците въ крепостьта упорито се е противелъ военниятъ гарнизонъ, който билъ въ нея. Турците угадили, че водата имъ отива отъ Карлъковите височини, пъкъ не можели да намерятъ ни мястото, отъ гдето е доведена, нито пъкъ пътятъ ѝ за Турлата. Дошло имъ на умъ една хитра мисъль: нахранили съ соль едно магаре, пустнали го по Карлъкъ и, като ровело за вода, намерило водопроводите. Спрели водата, и обсадените се принудили да се предадатъ. Такива предания за извиранье вода въ подобни старинни места има много низъ Родопите: напр. за крепостьта Асенова при Станимака, за Градището и Сакарка въ Аха-челебийско, за Му́сагенъ въ Ксантийско, за Меси́не-калеси въ Гюмюрджина и други. Остатъци отъ големи, широки и здрави пръстени водопроводни тръби се намирали и сега на много места, както въ долината на реката, тъй и по ребрата и върха на Турлата. И тоя връхъ ние не можахме да посетимъ, ала за това ме уверяваха мнозина Широко-лъкци.

Друго предание има, че и въ махалата Магаржиица имало подобни развалини, които населението мисли за остатъци отъ манастиръ. Въ местностьта му и сега се намиратъ дялани

камъни и тухли, които махаленците употребяли при строенье на къщите си.

Около два километра на западъ отъ Широка-лъка е местностьта **Мумàта**. Това е една малка варовита скала, въ която единъ камъкъ, по вида си, досущъ прилича на женски образъ въ естествена големина. Като гледа човекъ отъ страна, струва му се, че има цяла статуя отпреде си. По скалата, по реброто са разпръснати много откъртени едри и дребни камъни. Преданието говори, че една мома по времето на изтурчваньето пасла бащините си овце тъдява и ги нагледвала отъ скалата. Въ това време я обиколили ненадейно турци. Момата се помолила Богу да превърне и нея и стадото ѝ въ камъни, за за да не попадне въ неверни ръце. И на часа молбата ѝ се изпълнила: тя се вкаменила на мястото си заедно съ стадото. Названията Моминъ камъкъ, Момина чука и такива други съ подобни предания тоже изобилватъ низъ Родопите. [1])

Численостьта на населението въ цялата Широко-лъшка котловина заедно съ всичките селца, махали и махалчинки, споредъ преброяваньето въ 1893 година, възлиза на 3661 жители и отъ двата пола. Въ тяхъ не влизатъ останалите въ Дйовленската кааза 5—6 семейства, които съставятъ махалчинката **Катранъ-чокуръ**. Последните са били повече, ала отъ съединението насамъ, откакъ новата граница ги оставила въ Турция, те се изселили и дошли отсамъ и се поселили низъ другите махали. Отъ цялото число 581 жители са помаци, а останалите българи отъ източно вероизповедание — православни. Но отъ Широка-лъка има много и изселени българи и помаци, особено отъ десетина години насамъ. Само българи има повече отъ 150 семейства изселени, а единични случаи на Широко-лъшки младежи, които се задомяватъ и оставатъ да живеятъ вънъ отъ родното си място, особно. Въ Овчехлъмската околия половината отъ селото Османово е отъ Широко-лъчени. Същото е и съ селото Бяла река въ Шуменския окръгъ. Последното е заселено тъй: около тридесеть Широко-лъшки семейства между 60—70-те години отъ сегашното столетие се заселили въ гористата местность **Каръ-дагъ** въ Мала-Азия, гдето мъжете по-отрано се занимавали съ сеченье и рязанье дървенъ материялъ. Следъ освобождението тямъ попадналъ случай да разменятъ имотите си съ турците отъ спо-

---

[1]) И въ селцето Сулища се намиратъ основи на стари згради, а напоследъкъ се разкрили и три кръглести основи на олтари отъ черква, което показва, че е имало старо християнско поселище.

менатото село Бяла-река, които не искали да живеятъ въ освободена България.

Други изселенци отъ Широка-лъка има въ селцето Шейтаново, Рупчоска околия, въ селото Марково, Пловдивска околия, и другаде. Само въ селото Чепеларе има повече отъ 15 младежи Широко-лъкци, които отъ няколко години насамъ са се задомили и останали за постоянно живенье. Причините на такова бързо изселванье на Широко-лъчени са и известни, и естествени: лошото поминъчно състояние на българите въ пограничните села. Помаците се изселватъ по други пъкъ причини, за които се е загатвало тукъ-тамъ и които не бива да се търсятъ само въ техния фанатизъмъ.

Поминъкътъ на Широко-лъчени до преди няколко години е билъ само отъ развъжданьето на дребенъ добитъкъ, овци и кози, и земледелие. Последното безъ първото е невъзможно въ планините. Всеки си е ималъ по няколко десетки своя собственость овци, а мнозина и съ стотини. Зиме са водили стадата си въ топлите Бело-морски брегове, а лете — въ хубавите планински паши. Следъ съединението митните гранични прегради спряха това, а въ планините не може да презимува много добитъкъ, следователно на тукашното скотовъдство се нанесе смъртенъ ударъ, а съ него и на поминъка. Преди войната въ Широка-лъка е имало повече отъ 60 хиляди овци, а съ тяхъ заедно са се наемали и два пъти по толкова и чужди, на разни беeве и големци отъ Бело-морския край, отъ които скотовъдците имали големи приходи. Сега въ цялата Широко-лъшка котловина едва ли има 4 до 5 хиляди овци, собственость на населението. Отъ друга страна бързо размножащето се население безконтролно е опустошавало горите, за да си отвори земя за работенье. Последната, постепенно израждана и завличана отъ пороите, се е обърнала въ голи каменисти сипеи, негодни вече за нищо. Местна друга индустрия няма, а и колкото я има (работеньето на ръце аби и шаеци), тя е първобитна, не може да устои на съвременните условия и потреби, пакъ друга нова не може за сега да се развие, защото липсватъ съществените условия за такава тукъ. Поради това населението бързо осиромашава и напуща родните си планински пепелища, дано да намери другаде прехраната си. А това явление не е само въ Широка-лъка; то е въ целите Родопи, где по-малко, где повече, а най-много въ пограничните села. Само помашкото население още не се подава на тая поминъчна криза, защото условията на неговия животъ са по-други отъ тия на българите.

Въ днешно време голяма часть отъ широко-лъчени са зидари, които лете се пръскатъ да работятъ низъ пловдивското поле. И почти всички отъ тяхъ са били овчари, скотовъдци, които нуждата е заставила да се учатъ въ прекарала възрасть новъ занаятъ. Мнозина има и шивачи на селски носии. Напоследъкъ тукъ-тамъ се съзира инициатива да сеятъ гюлъ, овощни дървета, черници и други, някои иматъ вече сполучливи опити, които служатъ за насърдчение и подражание на другите.

Въобще поминъкътъ на Широка-лъка е много зле за сега. Това може да се съгледа не само въ крайно бедния животъ въ къщи, но и външно, особено у мъжете, които повечето са изтощени физически, съ замислени и разсеяни погледи, убити и отчаяни по духъ.

Устройството на къщите, домашния животъ, обичаи, носия — всичко въ Широка-лъка е едно и също съ Чепеларе и Аха-челебийските села. И въ Широка-лъка вънкашниятъ наблюдатель при пръвъ погледъ се уверява, че се намира въ друга среда, рядко отличителна отъ населението въ селата, що са разположени по средното течение на чепеларската река. Средно-родопското население, и българско, и помашко, има правилни и красиви чърти, мускулесто, но пъргаво телосложение и въобще и интелектуално е добре развито. Въ всичко това на първо място стоятъ жителите въ Ардината долина, дето много белези показватъ на стара доволно развита култура. Цялото средно-родопско население именува съ прозвището Ру́пци, именно българите отъ селата Орехово, Малево, Хвойна, Павелско, Шейтаново и Нареченъ, всичките разположени въ средното течение на чепеларската река, дето и самата котловинка носи името Ро́пката. Някои числятъ въ тяхъ и селата Ситово, Лилково, Дядово, Войково, Добралъ́къ, Яворово, Лясково и Югово, всичките разположени въ северните наклонения на средните родопи, ала те иматъ доста отлики отъ Рупците и стоятъ по-близки по живота къмъ приполските села въ пловдивско и конушко. На тяхъ не казватъ Рупци. За забялезвание е, че и на помаците, колкото ги има въ Рупските села, не даватъ това име.

Отъ какво води произхождението си името Рупци, има няколко мнения, които по́-може да се вzематъ за предположения, отколкото за мнения. Едни казватъ, че отъ робъ е останало името имъ, други отъ ро́пка, ро́па, тъй като и котловината имъ се казва ропката; трети — отъ рудокопство, тъй като последното въ миналите времена е било развито изъ Родопите, а четвърти — отъ турската дума рупъ, десетъ

пари. Кое е пò за варванье, за сега е още много прибързано да се каже и приеме. Мене се струва, че Рупците не са стари жители въ Родопите; те трябва да са заселени следъ паданьето на полуострова подъ турците, отъ това и тая грамадна разлика между тяхъ и другите родопски жители. Едно добро изучванье тяхния битъ несъмнено ще даде интересни резултати за Рупците.

Пробужданьето на народното съзнание и въ Широка-лъка е настъпило едновременно съ това въ Аха-челеби. Широка-лъка отъ първо време е принадлежала къмъ пловдивската епархия, когато отъ вододяла Ардинъ и Маричинъ нататъкъ, т. е. цялата средна и южна часть отъ средните Родопи, до 1870 г. е принадлежала на ксантийската епархия, отцепена отъ гюмюрджинската въ началото на тоя векъ. Но и въ Широка-лъка, както и въ цялата сегашна Рупчоска околия, не е имало никакви борби и спънки по отделяньето отъ гръцката духовна власть, каквито упорито се водили въ ксантийската епархия и каквито и днесъ въ някои места се водятъ съ същата упоритость и жертви. Официялното отцепванье на Широка-лъка отъ гръцката духовна власть и присъединението ѝ къмъ българската е станало въ 1872 год., т. е. няколко години по-подире отъ Аха-челеби. Първото българско училище и започванье да се учи българско четмо и писмо въ Широка-лъка е станало презъ 1852 година, а въ Ардиното корито няколко години по-рано. Първиятъ български учитель е билъ някой си Ангелъ отъ Батакъ. До последната руско-турска война не е имало училища въ другите Широко-лъшки селца, освенъ въ самото село Широка-лъка, гдето отъ 1874 до 1877 година е имало и два класа. Презъ това време е билъ учитель Георги Л. Богдановъ, сега пенсионеръ въ София, който най-много е работилъ за свестяваньето на тая покраина. Отъ освобождението насамъ са захванали да се отварятъ училища и въ другите по-големички махали, които сега минаватъ вече за села. Презъ учебната 1895/96 година е имало въ Широколъшката котловина шесть основни училища, отъ които по едно въ Широка-лъка, Върбово, Стойките, Гелà, Сулища и Махмутица. Отъ тяхъ едни са били по съ три, други по съ четири отделения, а въ селото Широка-лъка е имало и два класа. Учители въ всичките училища са били деветъ души, отъ които осъмьте са били родомъ отъ Широка-лъка, а единъ отъ вънъ. Подлежащи споредъ закона на задължително учение е имало въ цялата Широка-лъка 416 деца и отъ двата пола, но някои ме уверяваха, че кметовете въ някои отъ крайните селца

укривали голямо число въ списъците деца, отъ страхъ да не имъ пращатъ повече учители, на които нямало отъ що да имъ се плаща. Отъ горното число деца са следвали 279 ученика и ученички, разпределени така: въ I отделение 108, въ II 79, въ III 49, въ IV 32, а останалите въ двата класа. Отделни училищни помещения има въ всяко отъ казаните села, ала въ селото Широка-лъка и селцето Сулища училищата имъ са големички, уредни и красиви, снабдени съ доста учебни помагала. Градени са следъ войната.

Въ цялата Широка-лъка има петь черкви, отъ които найстарата е въ селото Широка-лъка, градена едновременно съ всичките първи черкви въ тия места: презъ 1830 до 1840 години. Всичките махали и сега са сгрупирани въ четири енории съ четири свещеника: Стойките, Сулища, Широка-лъка и Върбово. Свещениците са местни. Най-стариятъ отъ тяхъ, 82. годишенъ, е икономъ Никола Узунски. Само съвършено побелелите му косми показватъ прекаралата му възрасть, инакъ и телесно и душевно личи като 30-годишенъ човекъ; той е запазилъ своята енергия, пъргавина и здравье. Не само цялата Широка-лъка, но и околните помашки села хранятъ добри възпоминания отъ неговия животъ. Цели тридесеть години е билъ само архиерейски наместникъ въ околията и много заслужилъ на страната въ просветно отношение.

Споменахме и на друго място, че едничката отлика, която дели Широка-лъка отъ другите покраини въ Родопите, е въ някои фонетични особности въ говора имъ. Морфологията на последния е една и съща съ говора на Аха-челебийско. Някои отъ тия фонетични особности се срещатъ по-малко въ някои помашки села въ южните родопски склонове, други въ помашките тъй наречени „непредадени“ села, пакъ въ същата долина на Въча, ала по-голямата часть си са свойствени само на Широко-лъшкия говоръ. За единъ скроменъ наблюдатель, билъ той и туземецъ, съ посредствени познания по езика, е невъзможно да схване всички тънкости на фонетиката и морфологията и ги приведе въ наученъ редъ, не само на Широколъшкия говоръ, но и на цялото родопско наречие, което има толкова особности между другите български говори и което се разделя на толкова поднаречия, колкото покраини иматъ широките Родопи. Това е благодарна работа, съ ценна стойность за науката, на някой специялисть отъ нашите филолози.

Презъ дводневната ми среща съ по-стари хора въ Широка-лъка азъ забелязахъ тия отлики въ говора, които смея да споделя съ читателя безъ всякакви коментарии. 1. Самоглас-

ните *е* и *и* често ослабватъ въ *й*, когато идатъ следъ гласна, наприм.: то' й лош чиле^а^къ, вместо той е лошъ човекъ. 2. Гърлената *к* въ края на думите, предъ гласна или съгласна, всякога приема мека гласна, като йотована, или пъкъ сама меко се прознася, като краесловенъ звукъ, напр.: ма́йке^а^, ліу́лъке^а^, ку́чке^а^ и др. вместо майка, люлка, кучка. Тая особеность се среща и въ рупския говоръ (Хвойна, Малево и др.), ала на другите родопски говори е непозната. 3. Съгласните *д* и *т* въ средсловието и краесловието на много думи всякога приематъ мека гласна, или сами меко се произнасятъ, като се превръщатъ *т*-то въ *к*, а *д*-то въ *г*, наприм.: бра́ке^а^, бра́къ, зьо̂къ, ба́кьу, по^а^къ, хо́гьа, вигьат, и др. вместо братя, братъ, зеть, батю, пъть, ходя, видятъ, и пр. 4. Самогласните *и* и *е* следъ някои съгласни или съвсемъ не се чуятъ, или пъкъ ослабватъ въ глухо *ж* (= ъ), а въ някои думи и омекотено *йж* (= йъ). Въ първия случай гласната ж (= ъ) се произнася твърдо наприм.: „бржчул'лж сте^а^ илж н'е́, какво́ й но́ву стан'лу, вместо „бре чули ли сте или не, какво е ново станало“; „нж ум'“ но^а^ л'му бо́лке^а^на“ вме̂сто „не умина ли му болката“ и пр. 5. Някои съгласни предъ меки гласни се произнасятъ твърдо; наприм.: н'е́, или нъе́, често нж, с'елу, мле^а^ку и др. Последното се среща и въ някои дйовленски села. По всичко друго широколъшкиятъ говоръ е единъ и същъ съ ахачелебийския. Тъй напр. тройния членъ е спазенъ. Все поради тия свойства на широколъшкия говоръ между близките широколъкцемъ села па и въ самата Широка-лъка е доста разпространено предположението, като единъ видъ предание, че една часть отъ първите заселенци въ Широка-лъка са били копанари, български цигани, които поради изобилието на горите се преселили на времето някаде отъ Чепинско. Съ течение на времето те се слели съ другите, като оставили дири отъ произношението си.

Фолклористътъ и въ Широка-лъка ще намери неизчерпаемъ източникъ на езикови и битови материяли, както що са богати въ това отношение и целите Родопи. Едно по-обстойно изучванье на тоя говоръ и записванье народни умотворения отъ него съ грижливо спазено произношение, навярно, ще даде някой ценenъ резултатъ. За любопитсво азъ си записахъ тая песень отъ баба Злата Николова отъ село Върбово и проверихъ отъ г-жа Рада Карова:

Караджа войвода и Добра девойка.

Ф ка́та мах’лоª пупре́лка
И ф Добржноª-на махжлоª,
И Добрж й збра́ла пупре́лка.
Та́му й Караджеª утжшьоªл
Сас три́ста мла́дж мо́мчеªта.
Вріу с’ му джван ста́наха
И пу чеªшеª му да́духа,
До́бра му джван нж ста́нж,
Ни́ту му чеªшеª пудадж,
Ам’ сж Каражо́ ду́машеª:
Каражо́, стра́шна войво́ду,
Да б’еªшеª До́брж з’и́малж,
Какво́ту т’ебж іуна́цж,
Сас теªх щкеªх сара́й угради́,
Т’е́бж шкеªх за прак дж ту́рж;
Кольчжшмж нах воªн нах не́треª.
Кжлче́-неª да устоªргувам,
Кжлче́-неª ут папуцж-нж,
По́лка-на да утрьоªсьувам.
Каражеª До́брж думашеª:
Ди́нджмж, До́брж, Ди́нджмж, [1])
До́ мж щеª л’еªту, про́л’еªту,
Фа́нж щат ф с’е́лу гувжда́рь,
Та с’ щеш излеª, Добржцеª,
Кра́ва-на да с’ упрат’иш
Ду студ’е́нж-нж ври́сьувж,
Та́му с’ та шта дучеªка,
Да с’ та пи́там, До́бржцеª,
Ко́гу штеш за пра́к да ту́ржш.
Душло́ й л’еªту, прол’еªту,
Фан’хж ф с’елу гувжда́рь,
До́бржнж ма́кеª ви́кашеª:
До́брж льо, моеª доªщжрьо,
Ста́нж кра́ва-нж о́пратж,
Чж с’ говжда́рь ут’и́дж.
До́брж маіцж с’ ви́кашеª:
Ма́ічинку ста́рж ма́ічинку,
Ло́шж сжм соªнж соªнжлж:

[1]) Тая дума означава заканванье, и другаде въ обикновения говор не се среща.

Каражо́вѫ-нѫ но́шкувеª
На студ'е́нѫ-нѫ ври́сьувѫ!
До́брѫ льо мо́еª доªштеªрьо,
Ло́шѫ сѫ соªнѫ нѫ та́чѫ;
На́рамѫ б'еªли ха́ркумѫ
И с' кравѫ-нѫ о́пратѫ
И поªкьум во́да до́н'си
Ут студ'е́нѫ-нѫ ври́сьувѫ
И До́брѫцѫ с' ут'и́деª
На студ'е́нѫ-нѫ ври́сьувѫ,
Та́му с' на́ідѫ Каражеª:
О́стрьяшѫ чѫфте́ но́шкувеª
И До́брѫцѫ с' ви́кашеª:
Еªлѫ мѫ, еªлѫ, До́брѫцѫ,
Да с, До́брѫцѫ, пи́тѫмѫ,
Ко́гу ште́ш за прак да ту́рѫш.
Та чѫ і бли́зу набли́жѫ,
Изва́дѫ чѫфте́ но́шкувеª,
Та хи уч'и́-нѫ избо́дѫ,
На дв'е́ хи сла́мкѫ забо́дѫ,
Та хи на гла́вѫ заки́чѫ,
Та че са рьу́кум прирьу́кѫ:
Дружи́ну в'еªрнѫ, сгуво́рнѫ,
Пруда́вам чьоªрнѫ чѫреªшкѫ,
Кої и́щѫ да с' хи ку́пѫ?

За забелязванье е, че широкольккци бързо напущать старинните си звукови форми, които въ сегашно време може да чуе човекъ само у старите хора, и то тия, които не отиватъ по чужбина.

* * *

Като изминахме и последната махаличка на Стойките, втурнахме се въ едно клисуресту долче, бреговете на което бяха грозно изровени ярове и подмоли, пълни съ речни камъни и пясъкъ. Вода се виждаше тукъ-тамъ само като на малки локви. Това бяха още пресни белези отъ миналогодишното наводнение, каквото средните Родопи отколе не бяха виждали. Пътятъ по това долче не беше длъгъ. Следъ десетина минути го напуснахме и възвихме възъ едно бърдо, обрасло съ дребенъ храсталакъ и лещакъ. Пътеката кривеше низъ гъстака и беше толкова тясна, колкото да се промъква човекъ самъ. Настигнахме купчини мѫже и жени съ деца, пременени въ

празднични дрехи, съ няколко коня, съ намятани и привързани на самарите имъ червени пъстри торби, напълнени съ яденье. Те бяха отъ по-далечните махалчени, които още отъ вечерьта бързаха за утрешния празниченъ сборъ и божествената служба, която всяка година се извършва въ параклисчето св. Илия. Средно-родопското население е много набожно и строго почита прадядовската си вяра и обичаи.

Следъ малко префърлихме бърдото и залязохме въ селцето Сулица, разположено въ една хубава полянка въ подножието на друго бърдо, голо и чукесто и обърнато къмъ югъ. Тукъ имаме по-гиздави, варосани и нови къщици, наоколо съ млади овощни дървчета, няколко дюкянчета, училище и красива каменна черквица, която преди две години бе довършена и осветена. Сулища състои отъ около 40 къщи, безъ подалечните му махалченки. Надвечерь по заходъ-слънце бяхме вече въ селцето Гела́. Местоположението му много надминава Сулища. Една малка наведена площь се спуща отъ средните ребра на Карлъкъ, прорязва се съ малки падинки и не дълбоки долчета, прошарена съ пъстри ливади, които бяха сега въ майската си премяна съ купчинки горички и зелени ниви, а помежду имъ се гушатъ групички къщи, кацнали като птички отъ бърдо на бърдо. Нощувахме при самото селце, въ ливадите. Утрото бе величествено въ тая хубава котловина и подъ исполинския Карлъкъ. Току-що се пукаше зората, и глухиятъ самотенъ звукъ на едно дървено и едно желязно клепало се разнесе изъ околностьта. На единъ километъръ разстояние отъ насъ е параклисчето св. Илия, кацнало на една издигната и равна полянка. Следъ малко и полянката почна да става пъстра отъ хора, които я пълнеха отъ цялата широка-лъшка котловина. Стегнахме се и отидохме и ние. Божествената литургия се извършваше отъ четирмата широко-лъшки свещеници. Параклисчето едва побираше двадесетина души, па и безъ това половината му пространство се пълнеше едно следъ друго отъ петохлебие, което носеха богомолците. Единиятъ отъ свещениците само тямъ четеше, другиятъ миропомазваше при входните врата посетителите, а двамата други извършваха утренната. Отвънъ при параклисчето на една страна клокочеха няколко големи котли съ месо отъ закланите курбани. Жертвоприношението въ Родопите е спазено и отъ българите и отъ помаците презъ известни дни въ годината. Курбанътъ бива или общъ, отъ цялото село, или частенъ, отъ едно само лице. Коли се добитъкъ, готви се и се яде вънъ отъ село, обикновено на някоя поляна или бърдо и непремено при някои стари дървета. Курбанътъ

се принася въ името на някой светия за предпазванье отъ суша, градъ, болесть и др.

Отъ другата страна бяха надошли дребни продавачи на питиия и разни дребулии, а поляната цяла бе напостлана съ домашни пъстри постелки. По няколко семейства, съседи и роднини, образуваха отделни купчини. Часа въ 11 службата се свърши, свещениците прикадиха съ темянъ и благословиха трапезите на всички купчини, а следъ единъ часъ рукнаха гайди и се залюляха хора. Не липсваха и помаци безъ помакини, които бяха дошли да се нахранятъ и нагледатъ на кавурско веселие.

Илинъ-день е едничкиятъ на широко-лъкци презъ годината празниченъ день, въ който могатъ да се събератъ и видятъ отъ всички краища на котловината. Тогава всички широколъшки села, селца и колибаци са праздни отъ хора. Въ тяхъ оставатъ само болните и престарелите. И на тези събори безъ питиия, ястия, гайди и хорá не бива. На Родопчаните българи любима свирка е гайдата, а на помаците — кавалътъ. Съ вещи свирачи на гайда се слави Широка-лъка въ целите средни Родопи, широко-лъченинъ рядко ще се срещне, който да не умее да свири на гайда. Тукашните гайди са гърлести съ низки полутонове, а мелодиите не са тъй живостни и игриви, както низъ другите български краища. Ала инакъ те са плавни и размерни. И мелодии, и песни, и всичко е отпечатъкъ на местните нрави и характеръ, а последните пъкъ — на планинската природа. Хорáта тукъ са любими. Ни единъ праздникъ, ни едно веселие не минава безъ песни и хорá. Последните се играятъ бавно, плавно, на тактъ и не смесени, а на редици. Първата редица са мъжете, а втората — жените. Последните не скачатъ, а подвличатъ новете. Хорóто се води отъ мъжъ по редъ, ала често пъти и съ крамоли, па понякога работата отива и понататъкъ. Обида голяма е, когато някой момъкъ поведе хорóто безъ позволение на годеника, на когото годеницата е на първия редъ на женската редица, или пòводника, както казватъ тукъ. Разправата е пъкъ бой, когато някой момъкъ изпревари — притечѐ — другиго на мъжкия пòводникъ, преди да му дойде редътъ. Момата на женския поводникъ тряба да се залови при свой роднина момъкъ. Стари жени и мъже рядко играятъ на празднично хоро. Смесено хоро не се допуща.

Веселието и хорàта бяха пъстри и живи. Облекло, обстановка, всичко бе гиздаво до разкошъ, както и въ Аха-челебийско. Женската носия и тукъ изъ день въ день става по-

изтънчена и по-пъстра. Въ средните Родопи модното гнездо на носията са Райково и Устово, а другите села подражаватъ и следятъ тяхъ. Женската носия отъ десетина години насамъ е отишла много напредъ въ лукса. Дреха безъ коприна и сърма днесь не може се срещне, освенъ у старите жени. Мъжката носия въ Широка-лъка е повече спазила отъ старата форма и видъ и е доста скромна. Тя е същиятъ видъ стара скотовъдческа носия, каквато е била и преди двадесеть години.

Едно впечатление ми направи широко-лъшкиятъ съборъ: всичките женени жени ми се сториха прегърбавени. Това се отдава на туй, че презъ цялото работно време презъ годината жените носятъ люлката съ детето на гърбътъ си при вършенье полската работа.

Ние не доседяхме до края на събора, защото трябаше да пътуваме цялъ часъ и половина пъть, за да нощуваме по-близу, въ ребрата на Карлъковите височини. Само по тоя начинъ ние можахме утриньта да се изкачимъ на самия Карлъкъ рано преди зори. Качихме се на коньете и следъ половинъ часъ залязохме въ самата дивна и дива природа на Карлъкъ. Дълбоки ярове и долинки, едри гранитни камънаци, обвити съ буйна жилеста трева, пъстри цветя, блатисти локви, исполински ели, едни повалени на земята и гниещи, а други бодри елегантно стърчещи нагоре, безъ диря отъ пътека, трябаше да изминемъ, догде да достигнемъ реброто на високия Карлъковъ връхъ, наричанъ Малкия Переликъ. Едвамъ при смрачаванье се дотътрихме до определеното място, но ето че изведнажъ, ненадейно, черни облаци обвиха главата на Карлъковите височини. Сви се грозно бучаща буря, залюляха и засвиваха се елите, засвятка се, затрещя, и дребенъ дъждъ рукна отгоре ни. Карлъкъ стана и страшенъ и величественъ. Трещеньето бе силно, продължително, непрекъсвано, като че милиони стъкла се трошаха надъ главите ни. Благодарение, че това не трая много, инакъ ние щяхме да бъдемъ измокрени хубаво. Тъмнината настъпи, и ние не можахме да отиваме понагоре. Спряхме се въ една малка полянка, обкръжена съ гъсти високи ели, които бяха последнята горица къмъ височините на Карлъкъ. Отъ тукъ нагоре вече стърчаха голите глави на върховете. Каде осъмь деветъ часа презъ вечерьта вятърътъ съвършено разпръсна облаците, и чистото лазурно небе се покри съ милиони звезди. Следъ малко и вятърътъ вече престана да бучи, и ние прекарахме колкото чудесна, толкова и рядка планинска нощь на такава височина. Нощьта премина

при весели разговори и любезно гостоприемство на дядо Ахметъ кехая, родомъ отъ Широка-лъка, на когото овците бяха на паша въ Карлъкъ. Той е кехая, и отъ съединението насамъ добитъкътъ му не е минавалъ отсамъ границата, защото митните формалности са тежки. Той си живее въ Широка-лъка, а овците му зиме отиватъ въ Бяломорската равнина, а лете покрай границата по Карлъкъ, безъ да минаватъ отсамъ. По тоя начинъ само той е запазилъ стария си кехаялъкъ.

Цялъ часъ имаше до съмванье, когато ние станахме и бързо потеглихме на горе, за да изпреваримъ зората на Карлъкъ. Съ големи мъки, паданье и ставанье, ние излязохте на самото Карлъково било. Но колко останахме разочаровани, когато видехме, че вятърътъ бе напълнилъ далечъ атмосферата съ прахове, та не можеше да се зарне Бялото море! Но при все това пакъ можеше да се види широкия просторъ на Родопите.

Но да се поспремъ и поразгледаме малко тоя не посещаванъ средно-родопски великанъ.

Карлъкъ, говорятъ, че е добилъ името си отъ турската дума каръ — снягъ — тъй като въ средните Родопи само той следъ Крушево спазва за по-дълго време снягъ, а ледъ по него се намира вечно. Но съ такова име има и други родопски върхове: Баташки Карлъкъ, Гюмюрджюнски Карлъкъ, селото Карлуково, турски Карлъкьой, въ Аха-челебийско и др. Предание има, че едно време дошълъ единъ богатъ скотовъдецъ, ага, отъ Бяломорската равнина да обиди своите стада, които пратилъ да летуватъ тукъ. Той обиколилъ височините на Карлъкъ, аресалъ пашата имъ и казалъ: каръ карлъкъ дееджекъ. Бенимъ малъмъ бурда утласънъ, та истерсе юлсюнъ, истерсе калсънъ (снягъ снежна планина ще каже. Тукъ моята стока нека пасе, та ако ще да измре, ако ще да остане). Отъ тогава после останало името Карлъкъ. Единъ кехая отъ селото Дерекьой, Аха-челебийско, ми казваше, че на младините си пасълъ съ другарите си овците на Карлъкъ. На день Петровъ-день овчарите се събрали да се бръснатъ, та да си идатъ въ село за хорото. Въ една отъ бръчките на билото имало голяма пряспа снягъ, която отгоре се вледенила, а отдолу се стопила и утекла, та се образувала голяма снежна пещера, въ която вкарали овците, доде да се обръснатъ. [1])

---

[1]) Отъ Широка-лъка за Карлъкъ и отъ тамъ по билото му до Скеча имало старъ пъть, отъ който се срещатъ тукъ-тамъ и сега части отъ каменната му постеля. Той се казвалъ Кяфирь-йолу — пъть на неверните — и това име е спасено между населението и сега. Някои приказватъ, че отивала на времето си и кола. И

Карлъкъ е едно голямо масивно планинско било, съ направление отъ северъ къмъ югъ и после малко се извива къмъ изтокъ и съединява съ водораздела Ардинъ и Марицинъ. Така също на югъ се скача съ Крушево и отъ тамъ до Скеча съ малкото било, което дели Места отъ Арда, а на западъ пакъ съ главното водораздълно било, що иде отъ Рила. Тукъ главното водоразделно било, като иде отъ Рила, завива се малко при първите десни притоци на Места задъ Карлъкъ, та образува единъ възелъ съ разширено като на триъгълникъ пространство, отъ което се отделя на югъ споменатото по-горе малко било, що отива до Скеча. Тъкмо въ началото, гдето се отделя последното било, се издига високиятъ връхъ **Крушево**, най-високиятъ въ средните Родопи, споредъ досегашните географи. Крушево е южната часть на възела и най-високиятъ връхъ на него се казва **Добринъ връхъ** при с. Арда, отгдето найнапредъ захваща собствена р. Арда. На главното вододелно било, на северния край на възела, най-висока часть е пъкъ Карлъкъ, който, като излиза отъ възела и главното било, отива къмъ северъ като триъгълна издатка съ заостренъ и снишенъ край, гдето подъ селото Върбова съща Въча съ притокътъ си **Мугленската река** се сбиратъ и прекъсватъ продължението на Карлъкъ. Тукъ се ясно вижда, че нито Крушево, нито Карлъкъ е възелътъ на главните средне-родопски била, както се е твърдяло до сега. а вглъбнатината между тяхъ. Профилътъ на тоя възелъ най-ясно се схваща отъ Карлъкъ.

Отъ височините на Карлъкъ се стичатъ водите на р. Въча, Марицинъ притокъ, Кара-дере (Черна-река), притокъ на Арда и къмъ юго-западъ малко закача къмъ Местиния басейнъ. Пространството на Карлъкъ мъчно може да се определи точно, ала приблизително може се каза, че отъ свършека му на северъ до възела на югъ тряба да има повече отъ 25 километра, а отъ западъ къмъ изтокъ най-голямата му широчина 15 километра, а средната около 10. Общиятъ изгледъ на Карлъкъ е едно полянчесто било, съ поляни, малки вглъбнатинки, и обли чукици, всичко голо безъ ни едно дръвце, покрито съ гъста ситна трева, наричана тъдява **карто**[а]**лъ** и много гойна за добитъкъ. Зеленината му захваща отъ юни и свършва само, когато се покрие съ снягъ. По поляните и върховете му се срещa така наричаната **дива хвойна**, малки купчини съ ситни и жилести бодли. Дървета има само по ребрата му и то

отъ Турлата презъ Зурлицката река имало следи отъ старъ калдаръменъ пътъ, който кривялъ на зигъ-загъ по стръмното ребро до Карлъковите височини. Той е обрасълъ съ гора, и сега отъ тамъ никой не пътува, освенъ овчарите.

само ели и много рядко борики. Зиме е непроходимъ отъ снягъ. Каманите по него са бялъ гранитъ, а ребрата му са стръмни. Това е цяла алпийска природа. Най-високиятъ му връхъ е къмъ северъ и се казва Големия Переликъ, по къмъ северъ е Малкя Переликъ. Мюлкъ-тепе и Какѐва, а къмъ югъ до главния вододялъ са Кузуята, Бейгиръ-йолу, Кра́става-чука, Мефра́ма, Помакъ-тепе, Ода́-башмица, Чури́ка и Меза́ръ-гедикъ. На самия вододялъ къмъ селото Пашмакла се спуща Ту́злата, а къмъ изтокъ Ешекъ-кука и Че́кманска-чука. За Мезàръ-гедикъ преданието казва, че въ старо време широко-лъци, пашмаклийци и райковци се събирали на общъ голямъ съборъ лете, подобно като на Илинъ-день. Единъ пъть на тоя съборъ две момчета, едно отъ Пашмакла, а друго отъ Широка-лъка, се сбили за една мома, която била любовница и на двамата. Въ борбата се намесили селяните и отъ двете села, та паднали няколко души и отъ двете враждебни страни; убитите били погребени на това място, а беевите, които владеели местностьта тогава, запретили за всякога тоя съборъ.

Въ миналото и въ началото на настоящето столетие Карлъкъ цялъ, заедно съ цялото погранично вододелно бѝло, чакъ до с. Чепелари и часть отъ котловината на Широка-лъка, са владеели аха-челебийските деребееве Селихъ-ага, Хаджи-ага, Синапъ-ага и др. На първия чифликътъ въ западния край на Карлъкъ, при Чокмански връхъ, и сега стои съ развалена вече кула, на която личатъ и сега малките отверстия по стените, които сѫ служили за позиции. Голяма часть отъ тия планини сега са откупени отъ широко-лъци. За сега по-голямата часть отъ бѝлото и западните склонове на Карлъкъ са собственостъ на помашкото село Мугла, източните му ребра са широколъшки, а южните — пашмаклийски. По тоя начинъ Карлъкъ е пределътъ на три административни граници: аха-челебийската каза и дйовленската въ Турция и рупчоската околия въ България.

Нашата граница по берлинския договоръ, като е следила главното вододелно бѝло, е оставила целия Карлъкъ съ долината на Въча отсамъ, въ И. Румелийска територия. Следъ съединението и отстъпванието на Турция помашките села въ долината на Въча, старото царство на търъшци, границата се отделя отъ главното вододелно бѝло при Ешекъ-кула, минава по височините на Карлъкъ и, като дойде на северния му връхъ Кекева срещу Върбово, напуща Карлъкъ и слазя въ реката подъ Върбово, минава на отсамния клонъ, Кара-

балканъ между Вързбово и с. Брезенъ, залавя вододела на чепеларската река и Въча и отива къмъ северъ до Кьзъкюприя при Бойково, за да загради селото Тъмръшъ и отъ тамъ пакъ се връща обратно, за да улови главния вододелъ при Пещера. По тоя начинъ една ивица турска територия се вдава въ вътрешностьта на България чакъ до надъ селото Фердинандово туку-речи. Това изкривяванье на границата тукъ е доста изгодно на Турция, за да владее височините чакъ до надъ Пловдивъ. И турските власти напоследъкъ са обърнали особно внимание на тоя край. Те иматъ постояненъ военепъ гарнизонъ въ с. Тъмръшъ и въ голямото село Дйовленъ, гдето е и седалището на каазата, сформирована отъ селата въ тая долина. Иматъ телеграфо-пощенски станции въ петь села въ тоя край, а цялата граница е запазена съ войска. На всеки петь до 10 километра по границата иматъ добри каменнни, някъде и дървени кули съ по 20 до 30 войника, съ по единъ милязимъ, съ бойници, пещи за хлябъ и др. такива. Ние минахме презъ турската кула на Ешекъ-кула и нейната обстановка смая всички ни. При това турците са суумели да поставятъ своите кули съ военна стража на най-отбраните места по самия вододелъ, т. е. на самите височини. Освенъ това турското правителство отъ някоя година насамъ е проектирало, а сега се вече и работи, единъ шосеенъ пъть, който, като излиза отъ селцето Бюкенъ, гдето е станция на железницата Солунъ-Цариградъ, върви по басейна на Места, префърля вододела задъ Карлъкъ и минава въ долината на Въча, за да съедини военните си постове въ Дйовленъ и Тъмръшъ. На някои отъ височините, приказватъ, че имало и окопи, ала тамъ не се пуща никой да отиде. Та въ тия села и българинъ или другъ, освенъ турчинъ, рядко се и вестява, защото е много рискувано. Такъвъ пъть деятелно се работи отъ две години насамъ и отъ Скеча до Пашмакла.

Широко-лъшкия кметъ, г. Д. Баргановъ, който познава тия места и който ни придружаваше, ни посочи и мястото, гдето въ родопското помашко възстание презъ 1879. година е билъ лащенъ известниятъ живъ още родопски войвода, г. Петко Кирлаковъ. Това е едно бърдо голо и не стръмно между селото Вързбово и Брезенъ. Следъ единъ кървавъ бой, който траялъ цялъ день, войводата сполучилъ да избегне съ малката си чета отъ многобройната сганъ башибозуци, ала оставилъ жертва няколко момчета. Помаците въ долината на Въча отъ тогава вече почнали да се държатъ упорито и се не преда-

ваха на румелийските власти, догдето въ 1885 година официално се отстъпиха на Турция.

Ние неможехме да обходимъ целиятъ Карлъкъ, защото за такова обикалянье трябатъ не няколко часа, а най-малко поне единъ день. Спряхме на големия Переликъ и се полюбувахме на широкия просторъ отъ тия гиздави планини, на които, ако зърнешъ единия край, трите други не се виждатъ. Наистина Бяло море не можихме да видимъ, ала въ хоризонта ясно се гледаше силуетътъ на Перинъ-планина, Бозъ-дагъ, снежните глави на Рила, тъмната верига на Стара-планина съ Средна гора, хубавото Маричино корито и сложниятъ лабиринтъ на Родопите, които криятъ въ недрата си много работи отъ нашето минало; Ардина долина въ горния си край съ гъсти и голями села: Пашмакла, Райково, Устово, Смиланъ и др., къщите на които се белееха като сребърни точки, обиколени съ чудесни бърда и долини. И Доспатъ — западните Родопи — на който предельтъ между средните Родопи и него е Карлъкъ, чудно се очъртаваше задъ насъ.

По пладне ние напуснахме живописния Карлъкъ и презъ Ешекъ-кула се спуснахме по северните ребра на вододелните върхове Студенецъ и Кара-манджа, гдето минахме презъ рядката тъдева гора Хардачла и отъ тамъ презъ Сухите лъки влязохме въ долината, отъ гдето захващатъ водите на чепеларската река. По мръкнало ние бяхме вече въ махалчинката **Прогледъ**, състояща се отъ 14 български семейства, преселени преди две години отъ близкото до границата въ Турция село Долно-Дерекьой. Местоположението му е въ чудесна росна поляна, два километра до границата Роженъ, проходътъ отъ чепеларската долина за Ардината.

Нашата разходка до тукъ се свърши и утриньта се върнахме въ Чепеларе, доволни отъ четиридневното любуванье на хубавите до омайность средне-родопски височини.

Ст. П. Шишковъ.